

te bring. So kom die Republiek Natalia met die gebied noord van die Vaal, onder 'n adjunkraad te Potchefstroom, as deel daarvan, tot stand.

Hierdie Republiek wat op 16 Oktober 1840 ¹⁾ gebore is uit verskillende Trekgroepe wat dieselfde doel gehad het, se bestaan was egter van 'n korte duur. Met die anneksasie van Natal op 15 Julie 1842 het die Adjunkraad te Potchefstroom hulle, alhoewel onderhorig aan die Natalse Volksraad, nie aan die Britse gesag onderwerp nie en onafhanklik gebly.²⁾

Hiermee is die samewerking tussen die twee Boeregemeenskappe, oos en wes van die Drakensberge, vebreek en het die Republiek Natalia tot 'n einde gekom.

A. H. Potgieter, die swerwerpionier en leier in Transvaal, was na die anneksasie van Natal nog meer vasbeslote om niks gemeens met die Britse gesag te hê nie. Nadat hy Smellekamp te Delagoabaai in 1844 ontmoet het, het hy besluit om sy Boeregemeenskap tot noord van die 25ste Suiderbreedtegraad te verskuiwe om sodoende die Britse aanspraak wat vasgelê is in die „Cape of Good Hope Punishment Bill” te ontkom en 'n nuwe hoofstad vir sy volgelinge aan te lê.

Die nuwe dorp Andries Ohrigstad is dus om politieke redes gestig maar daar was ook ekonomiese oorwegings wat die dorp laat ontstaan het. Met die oog op handel sou dit wenslik wees om naby die Portugese hawe, Delagoabaai, 'n tuiste te vind. Die geografiese ligging van Ohrigstad was, om gesondheidsredes, nie goed gekies nie want die Trekkers sou hierdie oord later moes verlaat. Dit sou egter eers wees nadat broedertwiste die inwoners van Ohrigstad ook in twee kampe verdeel het.

Die Trekkers wat na die anneksasie van Natal, hulle na die Transvaal begewe het en hulle by Potgieter in Ohrigstad gaan vestig het, het weldra met hom gebots oor wie die oppergesag in Ohrigstad sou besit. A. H. Potgieter wat „Hoofd commandant en bestierder” van sy volgelinge was, het die idee van J. J. Burger,³⁾ met sy aanhang uit Natal, dat die Volksraad die hoogste gesag moet wees, verwerp.

Uit hierdie botsing is 'n nuwe dorp te Zoutpansberg gebore aangesien A. H. Potgieter, wat die Noordelike bosveld goed geken het, besluit het om liewer van die Burgergroep weg te trek.

Die agterblywende Burgergroep het na A. H. Potgieter se vertrek besluit om ook te verskuif. Op 21 September het die Volksraad besluit om 'n nuwe dorp wat Lydenburg geword het, uit te lê.⁴⁾

Hierdie twee dorpe, Zoutpansbergdorp en Lydenburg, is nie as gevolg van dieselfde motiewe aangê nie. Soos uit voorafgaande geblyk het, is Zoutpansbergdorp om politieke redes gestig. Lydenburg is weer om

1) S.A. Argiefstukke: Transvaal No. 1, 1845-1850 — Inleiding, p. XXIII, bevestig die datum.

2) Ibid, p. XXIV: Die onafhanklikheidsverklaring van Potchefstroom.

3) J. J. Burger was die gewese sekretaris van die Natalse Volksraad voor die anneksasie.

4) Pelzer, Prof. Dr. A. N.: Wordingsjare, p. 134-135.

gesondheidsredes aangelê daar baie mense te Ohrigstad aan malaria gesterf het en die Trekkers besluit het om 'n gesonder woonplek te soek, maar die hoofstadmotief soos by die stigting van Ohrigstad, is ook met die stigting van Lydenburg voortgedra.

Die stigting van dorpe het wel groei in die Transvaal aangetoon maar die ontwikkeling kan ook toegeskrywe word aan gebrek aan samewerking. Hierdie toestand van sake het nog verder versleg met die aankoms van H. T. Bührmann onder die Trekkers. Bührmann het om suiwer selfsugtige redes, die Burgergroep en Potgietergroep nog verder teen mekaar uitgespeel en het hy selfs vir A. W. J. Pretorius na sy aankoms in Transvaal, ook onder verdenking probeer bring.

A. W. J. Pretorius het ook volgelinge gehad sodat daar by die Volksraad- en Potgieterparty nou 'n derde, die Pretoriusparty, gekom het.⁵⁾

Hierdie drie partye het verskil oor wie die hoogste gesag in Transvaal sou besit maar aldrie het tog in hierdie opsig ooreengestem naamlik dat hulle onafhanklik van Groot Brittanje wou wees. Hierdie gemeenskaplike gedagte is nog sterker uitgebou na die neerlaag van die Boere onder A. W. J. Pretorius te Boomplaas in die Oranje-Vrystaat toe dit duidelik was dat Sir Harry Smith die nuutgestigte Oranje-rivier Soewereiniteit ook vir Groot Brittanje bygekry het en dit gaan behou.

Om seker te maak wat die Transvalers te doen staan ingeval Brittanje die Oor-Vaalse gebied ook sou annekseer, is 'n Volksvergadering te Hekpoort aan die Magaliesberge belê. By die vergadering is besluit dat alle persone wat Britse inmenging in Transvaal sou bewerkstellig as ver-raaiers gestraf sal word en dat die Transvaal hom nooit aan Britse gesag sou onderwerp nie.

By dieselfde geleentheid is ook gepoog om die ou bestaande geskille in Transvaal tussen die verskillende groepe uit die weg te ruim. H. T. Bührmann wat ook op die vergadering teenwoordig was, het A. W. J. Pretorius by hierdie samekoms dan ook voor die publiek gevra of hy „indien men hem van de overzyde Vaalrivier, of aan deezyn zyde, weeder tot zulk eene zaak opriep, of hy dan zulks doen zou of niet,” waarop Pretorius verseker het dat hy dit nie weer sou doen nie.⁶⁾

Heirdie gebeure te Hekpoort word deur Bührmann per brief aan die Volksraad en publiek van Ohrigstad oorgedra, maar in sy brief maak Bührmann daar melding van dat hy nie glo dat broedertwiste sal ophou nie en plaas hy Pretorius onder verdenking deur te beweer dat wat Pretorius belooft het nog eers bewys moet word.

Nieteenstaande Bührmann se pessimisme, het die vergadering besluit om 'n beter regering daar te stel. 'n Volksraad moet gekies word en dit

⁵⁾ Engelbrecht, Prof. Dr. S. P.: *Staatkundige Strominge*, uit: *Herv. Teologiese Studies*, Sept. 1948, p. 34.

⁶⁾ V.R. 64/49: 'n Brief van H. T. Bührmann aan die lede van die Volksraad en publiek van Ohrigstad, waarin verslag gegee word van die vergadering.

sou die hoogste gesag onder die Trekkers wees. Selfs A. H. Potgieter wat ook teenwoordig was, het ingestem.⁷⁾

Om hierdie besluite deur te voer is 'n volgende vergadering op 20 Maart 1849 aan die Olifansrivier te Van der Merwesdrift belê. Op 22 Maart het die publiek wat opgeroep is na bogenoemde vergadering, besluit dat die Volksraad die hoogste gesag is en dat lede intussen vir die Volksraad gekies moes word. Hierdie lede sou dan te Derdepoort op die plaas van Roelof Jansen ingesweer word. Verder is besluit om 'n regbank op te rig om al die ou twiste en beskuldigings te ondersoek en uitspraak te gee.⁸⁾

Op 23 Mei 1849 word dan op Derdepoort die eerste Volksraad vir die hele gebied noord van die Vaalrivier ingesweer en die drie-en-dertig artikels wat op 9 April 1844 te Potchefstroom opgestel was, aangeneem.⁹⁾

Die feit dat 'n regbank ingestel is om vrede te bewerkstellig, is 'n bewys dat daar, nieteenstaande beroepe wat op die publiek gemaak is vir samewerking, nog nie samewerking was nie. A. H. Potgieter was ook opgeroep om voor die regbank te verskyn, maar die ou leier het geweier om te verskyn en gemoedere het weer begin hoogloop. Die regbank wat te Elandsrivier op 15 Januarie 1851 bymekaar gekom het, het toe weens Potgieter se weiering om te verskyn, besluit om vier Kommandant-Generaals aan te stel om sodoende te probeer om tevredenheid te verskaf.¹⁰⁾

A. H. Potgieter en A. W. J. Pretorius het nou albei die Volksraad as hoogste gesag erken maar hulle het nog nie heelhartig saamgewerk nie. Potgieter het homself nog as die vernaamste leier beskou en het eintlik verwag dat Pretorius nog moes raadpleeg aangaande voorgestelde planne vir die regering van Transvaal. Toe Pretorius dus sonder oorlegpleging met Potgieter op 16 Januarie 1852 te Sandrivier, die Sandrivierkonvensie van Hogge en Owen verkry, was Potgieter baie ontevrede oor Pretorius se optrede.

Potgieter se volgelinge het Pretorius verdink van samewerking met die Engelse en die Volksraad het besluit dat die twee leiers mekaar te Rustenburg moes ontmoet. Dit het gelyk asof 'n burgeroorlog sou begin indien Potgieter en Pretorius mekaar nie kon vind nie.

Die kerkraad van die Nederduits Gereformeerde Gemeente van Rustenburg het dan ook daadwerklik opgetree om 'n versoening te bewerkstellig. Potgieter en Pretorius het mekaar in 'n tent op die kerkplein ontmoet en hulle is met mekaar versoen. Die Sandrivierkonvensie wat die onafhanklikheid van die Transvaal erken het, is aangeneem en nou kon die leiers met die opbou van die Oor-Vaalse gebied voortgaan.

Ongelukkig sterf Potgieter in Desember 1852 en Pretorius in Julie 1853.

⁷⁾ Ibid.

⁸⁾ Soutterversameling, Pak 1 No. 9: Verslag van die vergadering te van der Merwesdrift, 20 Maart 1849.

⁹⁾ S.A. Argiefstukke: Transvaal No. 1, 1845-1850, p. 99-100.

¹⁰⁾ Ibid, No. 2, 1851-1853, p. 3-4. E.V.R. 3: p. 111-138.

Hulle twee seuns P. J. Potgieter en M. W. Pretorius wat in hulle plekke gekies is as Kommandant-Generaals, het hand aan hand saamgewerk en kon die Republikeinse grondslae verder uitgebou word.

Een van die eerste sake wat P. J. Potgieter en M. W. Pretorius aangepak het was „om de zittings plaats der Volksraad te bepalen in het midden des Lands dewyl dit tot grooter gemakke der geheele bevolking strekken zou.”¹¹⁾

Hierdie behoefte vir 'n sentrale setelplaas vir die Volksraad is reeds aangevoel, en so vroeg as April 1851 rig die burgers van Suikerbosrand 'n memorie tot die Volksraad waarin hulle hulle begeerte dat „ons hoofstad meer in't dikste midden van die bevolking mag te zyn en niet op het uithoek waar het niet kan beschermd worden,” uitspreek.¹²⁾

Die hoofstad waarna in die memorie verwys word was Lydenburg¹³⁾ nadat Ohrigstad van die toneel verdwyn het. Vir Suikerbosrand was Lydenburg dus wel op 'n uithoek, maar hulle gee ook nie in die memorie 'n uiteensetting van waar die hoofstad moet wees nie. Miskien is toe reeds aan die omgewing van Derdepoort gedink aangesien die Volksraad in 1849 aldaar byeengekom het om die Volksraadslede te bevestig.

Waar P. J. Potgieter en M. W. Pretorius in 1853 nou amper dieselfde voel as die memorialiste van Suikerbosrand, kan ons aanneem dat daar 'n behoefte aan 'n sentrale hoofstad of setelplaas vir die Volksraad bestaan het maar of die samewerking in Transvaal nou al van so 'n mate was dat Lydenburg die gedagte sou toelaat, was 'n ander vraag.

Pretorius het blykbaar vermoed dat Lydenburg teen die aanlê van 'n sentrale setelplaas sou wees en om hulle enigszins voor te berei, skrywe hy vanaf Magaliesberg op die 23ste Augustus 1853 aan die „W.Ed. Heere Volksraad tans zitting houden te Lydenburg” onder andere die volgende in 'n brief: „Op aanzoek van het publiek met de zitting te Rustenburg om een plaats in het midden der bewoond land te hebbe, waar de Ed. Volksraad hunne zitting neeme zal, op dat van alle kanten de belang hebbende de zitting van den Ed. Raad by woone kan en ook een vaste instelling dat geene te leurstelling meer voort komt, zoo heb ik gevonden de plaats van de Heer J. J. P. Prensloo en A. van der Walt boven aan Apiesrivier, voor een der geschikste plaatsen tot dien eiende, om rede het in het midden legge, en ook bekwaam gelegen voor een stad te bouwe, groote en uitgestrecte bouw grond en water . . . .”

Voorts meld hy in sy brief dat die publiek en die kerkraad (kerken collegie) van Rustenburg hom aangeraai het om na van der Walt en Prinsloo se plase te gaan kyk en dit indien nodig ook te koop. Hy het die plase na besigtiging toe aangekoop vir 8,000 Rds. Die eienaars

¹¹⁾ Art. 50 van Kommissieraadsvergadering te Rustenburg, 9 Aug. 1853.

¹²⁾ S.A. Argiefstukke, Transvaal No. 2, p. 204.

¹³⁾ Pelzer, p. 143, a.w. en V.R.B., 19 Sept. 1849, Art. 22.

sou in elk geval hulle tuine kon uthou aangesien dit nie binne die voorgestelde dorpsgrond sou val nie.

Pretorius bring die gunstige ligging van die plase onder die aandag van die Volksraad — nie alleen as dorp nie, maar ook as setel van die Volksraad. Deur die meer sentrale ligging daarvan sou beter bywoning van die Volksraadsvergaderings verwag kan word.

Oor die naam van die voorgestelde dorp laat M. W. Pretorius hom nie uit nie maar gee aan die hand dat die naam van die dorp aan hulle oorgelaat word. Wie presies die „hulle” was kan nie gesê word nie; dit mag óf die publiek en kerkraad van Rustenburg óf Pretorius self in samewerking met ander persone soos die twee oorspronklike eienaars Prinsloo en van der Walt, óf dit kon Potgieter en Pretorius gewees het.

Tog maan Pretorius dat daar dadelik erwe verkoop moet word aangesien die koopvoorwaarde is dat drie maande na die sitting van die Volksraad te Lydenburg die eerste paaieente betaal moet word.

Verder meld M. W. Pretorius dat Kommandant-Generaal Potgieter hom opdrag gegee het om te soek na 'n geskikte plaas om die dorp aan te lê en dat Potgieter ook die brief mede sou onderteken het as hy nie siek was nie.¹⁴⁾

Hiervolgens (die brief van M. W. Pretorius) kan twee gevolgtrekkings gemaak word nl. dat P. J. Potgieter nie 'n plaas gekies het waarop die voorgestelde dorp aangelê moes word nie en dat Pretorius op aandrang van die publiek en kerkraad van Rustenburg die twee halwe plase van Prinsloo en van der Walt aangekoop het.

Waarom die publiek en kerkraad van Rustenburg die plase van Prinsloo en van der Walt gekies het, word nie in die brief genoem nie. Vir my is dit duidelik dat M. W. Pretorius die publiek en kerkraad van die plase moes vertel het en dat hulle toe ingewillig het want Pretorius het te Kalkheuwel naby Apiesrivier gewoon en daar A. W. J. Pretorius in 1848 mense juis na hierdie streek langs Apiesrivier gebring het, moes M. W. Pretorius die plase en bewoners dus goed geken het. Oor sy aandeel in die keuse van die dorpsterrein wy M. W. Pretorius nie uit nie.* Hierdie brief (van M. W. Pretorius) is, soos hy voorgestel het, te Lydenburg in September 1853 behandel, maar die uitslag was negatief.¹⁵⁾

Wat het dan te Lydenburg gebeur?

Die endorsement op die brief lui: „Van de hand geweesen volgens Art. 80 der Raadsbesluiten van September 1853 te Lydenburg.” Die rede hiervoor was omdat „de Ed. Raad nog geen uitkomst ziet nieuwe dorpen aan te leggen omdat de noodige fondsen daartoe ontbreken.”

Saam met M. W. Pretorius se brief is ook 'n memorie van Suiker-

14) V.R. 310/53: Brief van M. W. Pretorius aan die Volksraad, 23 Augustus 1853.

* In 'n volgende hoofstuk, „Die stigting van Pretoria,” word meer breedvoerig hieromtrent ingegaan.

15) V.R.B.: 19 September 1853, Art. 80.

bosrand gedateer 1 September 1853 behandel. Die memorie was ook ten gunste van 'n sentrale setelplaas maar die Volksraad het dit ook afgekeur omdat „de zaken nog niet zoo zyn geregeld om tot zulk een stap te kunnen overgaan.”¹⁶⁾

Gebrek aan „de noodige fondsen” was die vernaamste rede aangegee waarom die voorstelle tot stigting van 'n sentrale vergaderplek vir die Volksraad afgestem is. Geld was ongetwyfeld uiters skaars. Op dieselfde vergadering is die traktement vir Pretorius as Kommandant-Generaal afgestem omrede hulle „niet weten waar de fondsen uit te vinden.”¹⁷⁾

Die wenk van Pretorius in sy brief om die koste te bestry deur die verkoop van erwe, het blykbaar nie die oorweging van die Volksraad geniet nie. Die vernaamste rede was blykbaar die gebrek aan die nodige samewerking tussen die verskillende dele van Transvaal.

Die besluit van die Volksraad was egter nie eenparig nie. J. J. P. Prinsloo en H. A. Pretorius het teen die besluit van die Volksraad gestem en hulle name is aangeteken.

As die publiek en kerkraad van Rustenburg, soos in die brief van M. W. Pretorius vermeld word, oor die aanlê van die dorp langs Apiesrivier besluit het nog voor hy die idee gekry het, moes hulle Volksraadslid ook teen die besluit van die Volksraad gestem het. Daar die teenstemme egter van Pretorius se oom en die eienaar van een van die twee aangekoopte plase kom, wil dit voorkom asof die idee van die nuwe dorpaanleg van Pretorius afkomstig is.

Persone laer af langs die Apiesrivier was ook nie ten gunste van die stigting van 'n dorp op Elandspoort en Daspoort nie. Hulle maak beswaar teen die voorgestelde dorp omdat hulle plase „vervallen en onbestaanbaar worden (sal) door dien aanleg.”¹⁸⁾

Die voordele wat so 'n nuwe dorp vir die Republiek sou inhou word nie bespreek nie. Die Apiesrivierbewoners sien nie 'n nuwe mark vir hulle produkte en die styging in grondpryse nie. Die Lydenburgers is bang dat hulle nie meer erkenning vir Lydenburg as hoofstad sou kry nie, terwyl aan die samewerking wat daar behoort te wees tussen die publiek nie gedink word nie.

Die persone te Suikerbosrand was egter nie tevrede met die uitspraak van die Volksraad te Lydenburg nie en op 7 November 1853 rig hulle weer 'n versoek aan die Volksraad wat gedurende daardie maand te Potchefstroom sou sit. Hulle vra om op die plaas „Elandspoort” wat deur M. W. Pretorius aangekoop is, 'n dorp te stig.¹⁹⁾

Die persone van Suikerbosrand meen dat die dorp vir homself kan

16) V.R. 318/53: Memorie van Suikerbosrand vir 'n sentrale setelplaas, 1 September 1853.

17) V.R.B., Lydenburg, 19 September 1853, Art. 27.

18) V.R. 312/53: Memorie van Apiesrivier teen die stigting van 'n dorp langs Bo-Apiesrivier.

19) S.A. Argiefstukke: Transvaal No. 2, p. 485: Kopie van memorie.

betaal. Hoe dit gedoen moet word stel hulle nie vas nie, maar dit moet seker uit die verkoop van erwe wees.

Pretorius het die saak van 'n dorp op die aangekoopte plase langs Apiesrivier ook weer voorgebring, maar hierdie keer vra hy die Volksraad dat die plaas goedgekeur word as 'n „Colonieplaats” of dorp. Die term „Colonieplaats” word nie baie in ons geskiedenis aangetref nie maar dit beteken 'n plek waar mense bymekaar woon sonder dat die plek as dorp verklaar is.

Pretorius het verder aangevoer dat die dorp onder 'n veldkornet kan sorteer wat as 'n wyk van die Landdros van Rustenburg opgeneem kan word. Die pleidooi het egter op dowe ore geval en „door de verschillende gevoelens der Leden heeft zyn E. Zyn versoek terug gevraagd.”²⁰⁾

Terwyl die stryd oor die stigting van 'n dorp in die middel van die Republiek in Transvaal nog aan die gang was, skets „De Zuid-Afrikaan” van Kaapstad op 17 Oktober 1853 'n heel ander prentjie, naamlik asof die goedkeuring vir die stigting al verkry is. Daar word berig: „Men is ook overeengekomen eene nieuwe stad aan te leggen en dezelve ter gedachtenis van den overleden Generaal Pretorius te noemen: Pretoriusstad.” Verder word geskrywe van wie die plase gekoop is en teen watter prys, ook dat dit een „der schoonste streken dezer gewesten, gelegen aan Derdepoort, in het middenpunt der Republiek” is. Oor die toekoms van die dorp word daar ook heelwat gespuleer. Die plan sou wees dat die Kommandant-Generaal, M. W. Pretorius, hom op die nuwe dorp sou vestig. Die Volksraad sou daar sitting hou en 'n Hooggeregshof sal daar saamgestel word. Sodra 'n kerk en pastorie gebou is, sal die predikant hom waarskynlik ook in die nuwe dorp gaan vestig sodat „alle vooruitzigt bestaat dat die stad spoedig zal bebouwd en bevolkt worden.”²¹⁾

Dit sou egter nie so maklik gaan as wat die artikel dit voorspel het nie aangesien ons reeds gesien het dat die Volksraad van Transvaal die stigting van die dorp nie wou goedkeur nie.

Was die berig 'n vergesig, sou baie dinge waar gekom het, net baie stadiger. Die kerk sou eerste gebou word en dit was juis die kerk wat die stigting van Pretoria weer in die Volksraad ter sprake gebring het. Deur die werk van die kerkraad, van die gemeente Rustenburg, sou die Volksraad dit goedkeur om 'n kerkplaas of gemeente op die twee aangekoopte plase van M. W. Pretorius te stig.

²⁰⁾ Art. 63, Volksraadsbesluit, 21 Nov. 1853 te Potchefstroom en S.A. Argiefstukke: Transvaal No. 2, p. 180.

²¹⁾ Pieterse, J. J.: Geskiedenis van Pretoria tot 1877. In bylaag I word die hele berig weergegee. In die verhandeling van J. J. Pieterse, p. 7 word Dr. Bernhardus Poortman genoem as die waarskynlike korrespondent van die berig in die „Zuid-Afrikaan.” Dr. Gustav Preller: Ou Pretoria p. 50, skrywe egter dat die berig vanuit Potchefstroom gestuur is na „De Zuid-Oost Afrikaan” te Pietermaritzburg en wel in November i.p.v. „De Zuid-Afrikaan” te Kaapstad deur 'n korrespondent te Rustenburg.

C. KERKLIKE AANGELEENTHEDE.

SOOS bekend het geen Kaapse predikant die Trekkers gevolg nie en moes hulle bedien word deur sendelinge soos Erasmus Smit en Daniel Lindley.

Tog word in Potchefstroom 'n begin gemaak met die oprigting van 'n Kerkgebou deur A. H. Potgieter. Sonder 'n predikant moes 'n Kerkraad sorg vir die geestelike belange van die Trekkers en op 23 Februarie 1842 stel die Volksraad die eerste Kerkraad vir Potchefstroom aan.¹⁾

Die behoefte vir 'n predikant was groot en nadat die Nederduits Gereformeerde Kerk van die Kaap af en toe 'n paar leraars uitgestuur het om die Trekkers met die sakramente te bedien, het die Trekkers pogings aangewend om predikante uit Nederland te beroep. Dit was nie omdat die Transvalers ds. A. Murray Sr. en ds. P. K. Albertyn beskuldig het dat hulle nie goeie werk gedoen het nie, maar omdat die Kaapste predikante deur die Britse regering besoldig is en die Transvalers Britse inmenging gevrees het. „Inteendeel, hulle werk in Transvaal was net soos elders tot groot seën, en tot verkwikking van baie.”²⁾

Met die tweede besoek van Kaapse predikante, hierdie keer was dit ds. Faure en dr. Robertson (1849), het ds. Faure aan die Kerkraad die inligting gegee hoe om te werk te gaan om 'n predikant uit Nederland te beroep.³⁾

Die Kaapse Sinode was nie onwillig nie maar dan moes die Transvaalse gemeentes onder die „Synode der Nederduitsch Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika” sorteer. Korrespondensie oor hierdie saak is gevoer maar geen instemmende antwoord is van die Transvaal ontvang nie. Die rede waarom die Transvalers nie onder die Kaapse Sinode wou resorteer nie was omdat hulle bang was dat die Engelse deur die Kaapse kerk 'n houvas op Transvaal sou kry.

Intussen het Prof. U. G. Lauts⁴⁾ tog daarin geslaag om 'n predikant vir die Voortrekkers te kry. Ds. Dirk van der Hoff word in 1852 na Suid-Afrika gestuur en nadat hy in Kaapstad gelegitimeer is as predikant, kom hy in 1853 in Transvaal aan.

Nou ontstaan die vraag of die Trekkers met 'n Hollandse predikant onder die Kaapse sinode sou staan of nie. Hulle het immers ook van die Kaap predikante probeer kry, alhoewel sonder sukses. Hierdie vraag is met die sitting van die Algemene Kerkvergadering op Rustenburg op 8 Augustus 1853 beantwoord. Daar is besluit om nie onder die Kaapse sinode te staan nie maar om ds. Dirk van der Hoff voor te stel as predikant van die „Nederduitsch Gereformeerde Gemeenten in de Zuid-Afrikaansche

1) Engelbrecht, Prof. Dr. S. P.: Geskiedenis van die Ned. Herv. Kerk van Afrika, (Tweede uitgawe), p. 50.

2) Ibid, p. 55.

3) Ibid, p. 55.

4) Prof. Lauts het sedert 1847 in Holland morele en geestelike hulp vir die Voortrekkers gesoek. Alhoewel beroepsbriewe aan die Sinode van die Hervormde Kerk in Holland gerig is, is die koms van Ds. v.d. Hoff aan hom te danke.

Republiek” en om geen ander kerk toe te laat nie.⁵⁾ Ouderling F. G. Wolmarans en ds. van der Hoff is deur die Kerkvergadering benoem om ’n kerketw saam te stel.

Waar daar in die Transvaal op hierdie tydstip alreeds vier dorpe aangelê was, was daar ook vier gemeentes want alhoewel die Trekkers geen predikante voor 1853 in die Transvaal gehad het nie, het hulle sodra ’n dorp aangelê is, ook daar ’n gemeente gestig. Hierdie gemeentes Potchefstroom, Rustenburg, Lydenburg en Zoutpansberg was ver uitmekaar geleë en daar is ook op kerklike gebied gevoel dat dit wenslik sou wees om ’n volgende gemeente tussen die vier bestaande gemeentes te stig.⁶⁾

In werklikheid moes ’n dorp gestig word en dan sou die stigting van ’n gemeente outomaties gevolg het, maar toe die Volksraad van die Republiek die stigting van ’n sentrale dorp in die Transvaal nog nie wou goedkeur nie, het die kerk nie daarby berus nie.

Op 5 Junie 1854 het die Algemene Kerkvergadering van die „Nederduitsch Gereformeerde Kerk in de Z.A. Republiek,” weer te Rustenburg bymekaar gekom onder die leiding van ds. Dirk van der Hoff. Die stigting van ’n vyfde gemeente is bespreek en nadat die Kerkraadslede van die verskillende gemeentes in Transvaal die stigting van ’n nuwe gemeente goedgekeur het, is die besluit van die vergadering na die Volksraad, wat ook terselfdertyd ’n sitting te Rustenburg gehad het, gestuur vir goedkeuring.

Die Volksraad wat ingestaan het vir die predikant se salaris, moes die besluit van die Algemene Kerkvergadering dus eers goedkeur en toe „voorgekomen (is) eene kennisgewing van den Kerkeraad om eene afzonderlyke gemeente te stichten op de aangekochte plaats Elandspoort,” is die besluit van die Algemene Kerkvergadering goedgekeur.⁷⁾

Op die sewende Junie 1854 bereik die kerk dus wat die Volksraad in 1853 te Lydenburg nie wou goedkeur nie. Waar die begeerte in 1853 vir die stigting van ’n dorp, waaruit ’n gemeente sou ontstaan, was, sou die gemeente wat in 1854 goedgekeur word, die voorloper vir die dorp van 1855 wees. Die naam van die nuwe gemeente sou „Pretoria Philadelphia” of „Pretorius Broederschap” wees tot nagedagtenis van wyle Kommandant-Generaal A. W. J. Pretorius.⁸⁾

Wie die naam vir die gemeente gegee het word nie vermeld nie, maar aangesien dit ’n Latynse naam is en dit met veiligheid kan aangeneem word dat ds. van der Hoff die enigste man in die Kerkvergadering was wat Latyn

⁵⁾ Notule, Algemene Kerkvergadering op Rustenburg, 8 Aug. 1853.

⁶⁾ V.R. 310/53: Brief van M. W. Pretorius aan die Volksraad te Lydenburg waarin M. W. Pretorius aansoek doen vir die stigting van ’n dorp. In die brief meld hy dat hy die steun van die kerk het vir so ’n stap.

⁷⁾ Art. 29, Volksraadsbesluit, 7 Junie 1854, te Rustenburg. Lees ook Wypkema, A.: Munisipaliteite van Transvaal, hoofstuk VII, p. 3 oor die stigting van die vyfde gemeente, asook Prof. Dr. S. P. Engelbrecht in ’n artikel in „Die Volksstem,” 10 Oktober 1930. Vir die ligging van die plase sien Bylae 2.

⁸⁾ R. 671/54: Brief van Oud. Smit waarin bydraes gevra word om ’n kerk te bou vir die pas gestigte gemeente, 11 Aug. 1854.

geken het, kan met veiligheid aanvaar word dat ds. van der Hoff die naam gegee het.

In 1853 het „De Zuid-Afrikaan” van Kaapstad geskrywe dat ’n dorp in Transvaal gestig is met die naam van „Pretorius-stad,”⁹⁾ maar dit was die tyd ’n bietjie vooruit. „De Zuid-Afrikaan” het nie rekening gehou met die Volksraadsitting te Lydenburg in 1853 nie. Te Lydenburg moes die stigting van die dorp „Pretorius-stad” eers goedgekeur word en toe die voorstel tot stigting van die dorp afgestem is het „Pretorius-stad” ook verdwyn. In 1854 word die naam „Pretoria Philadelphia” gebruik¹⁰⁾ en tog kom „Pretorius-stad” en „Pretoria Philadelphia” in soverre ooreen dat albei name ter ere van wyle Kom.-Gen. A. W. J. Pretorius is. Dit kan dus aangeneem word dat sedert 1853 daar doelbewus gestrewe is om Kom.-Gen. A. W. J. Pretorius te vernoem. Sy nagedagtenis moes voortlewe in die naam van ’n dorp of ’n gemeente.

Die naam „Pretoria” kan egter misleidend wees omdat Pretoria die vroulike vorm van Pretorius is. Dit kan hiervolgens beweer word dat die naam iets te doen moet hê met die vrou van A. W. J. Pretorius. As ons egter die tweede naam „Philadelphia” neem dan verklaar „Pretoria” homself. „Philadelphia” se betekenis is „Broederskap” en waar „Broederskap” wys op manlike handeling alhoewel die „a” van Philadelphia vroulik is, is die eerste naam as adjektief gebruik om dit te laat ooreenstem met die tweede naam.

Die „Philadelphia” of „Broederskap” kan ook verkeerd geïnterpreteer word. Dit kan aangeneem word dat „Broederskap” sinspeel op die broers van Gen. A. W. J. Pretorius maar waar daar in 1854 geen Pretorius in Transvaal was behalwe M. W. Pretorius, die seun van A. W. J. Pretorius, wat ’n leidende aandeel in die Trekkergemeenskap gespeel het nie, moes „Philadelphia” ’n ander betekenis hê.

Die behoefte tot samewerking in Transvaal is in 1854 deur sommige persone sterk aangevoel. Die naam „Philadelphia” of „Broederskap” hou dus ’n wens in. Dit wys dus op die samewerking wat daar tussen die verskillende gemeenskappe in die Transvaal moet kom met die stigting van die vyfde gemeente op Elandspoort langs die Apiesrivier.

Hierdie wens wat vervat is in die naam „Philadelphia” is na die stigting van die gemeente „Pretoria-Philadelphia” in 1860 vervul. Binne ses jaar na 1854 sou die verskillende Boeregemeenskappe in die Transvaal verenig om ’n hegte Republiek, met ’n grondwet, te vorm. In hierdie vereniging het „Pretoria” die dorp wat in 1855 uit die gemeente „Pretoria-Philadelphia” ontstaan, ’n groot aandeel want Pretoria was na sy stigting die mees sentrale dorp in die Transvaal en het as sentraalste¹¹⁾ dorp die aantrek-

⁹⁾ Die artikel van „De Zuid-Afrikaan” is oorgeneem in Pieterse, bylae I, a.w.

¹⁰⁾ Oud. Smit in sy brief, R. 671/54, 11 Aug. 1854.

¹¹⁾ Pretoria was die sentraalste dorp, maar hy is nie die geografiese middelpunt van Transvaal nie. Die geografiese middelpunt tussen Lydenburg, Rustenburg, Zoutpansbergdorp en Potchefstroom moet naby die teenswoordige Warmbad wees.

kingskrag tot samewerking begin uitoefen.¹²⁾

Die naam „Pretoria-Philadelphia” is in 1855, met die goedkeuring van die gemeenteplaas tot dorp, nie deur die Volksraad te Potchefstroom aanvaar nie. Die dorp se naam het „Pretoria” geword. Dit is waarskynlik omdat „Pretoria-Philadelphia” te lank was, maar dit sou nog ’n paar jaar na 1855 neem voordat „Pretoria” heeltemal in gebruik geneem is, want selfs die latere Landdros du Toit het nie altyd net die naam Pretoria in sy briefhoofde gebruik nie.¹³⁾

D. DIE GEMEENTEPLAAS „PRETORIA-PHILADELPHIA” WORD DORP.

DS. DIRK VAN DER HOFF, die eerste predikant in Transvaal, wat in Mei 1853 hier aangekom het en in Augustus 1853 deur Ouderling F. G. Wolmarans te Rustenburg voorgestel is, het ongelukkig nie die samewerking van die hele Transvaal gehad nie.

Soos reeds genoem, het daar ’n botsing tussen J. A. Smellekamp van Lydenburg en ds. Dirk van der Hoff gekom wat in Junie 1854 te Rustenburg sy toppunt bereik het. Die Volksraad wat terselfdertyd as die Kerkraad ook te Rustenburg bymekaar gekom het, het Smellekamp beboet en omdat hy nie sy boete betaal het nie word hy later verban deur Landdros D. Botha van Potchefstroom, maar daarmee was die saak nog nie afge-

¹²⁾ Uit die Staatsekretarisstukke (kladnotule R165/49, te vind in Voortrekker-Argiefstukke, p. 355) kan i.v.m. die stigting van „Pretoria” per abuis afgelei word dat Pretoria reeds in 1849 bestaan het. Uit die kladnotule is daar sprake van die woonplek „Poortje” van Jacob Roedolf Janse van Vuuren „gel. aan die boskop tusschen Commaas en Pretoria aan de zyde onder de Gat zyn rand.” Nou kan aangeneem word dat „Pretoria” alreeds in 1849 bestaan het. By nadere ondersoek van genoemde R165/49 vind ons op die volgende bladsye die datums 1847, 1848, 1849, 1852 en 1853 wat bewys dat die dokument nie net betrekking het op 1849 nie maar op ’n hele aantal jare en dus nie tuis hoort by die Staatsekretarisstukke van 1849 nie. By ontleding van die handskrif blyk dit ooreen te stem met die van J. G. Bantjies — Landdrosklerk van Pretoria van 1864 (vergeelyk die handskrif van R. 165//49 met die van J. G. Bantjies soos in Band 31 van die Landdrosstukke van Pretoria.) Die dokument hoort dus eintlik tuis onder die Landdrosstukke van Pretoria nadat Pretoria alreeds gestig was en was daar dus nie sprake van ’n Pretoria in 1849 nie.

In die werk van J. J. Pieterse p. 13 a.w., is ook sprake van die naam Pretoria vir ’n plek in die Oranje-Vrystaat en wel in 1861. (O.V.S. Wetboek 1854-1880: Volksraadsbesluit, 26 Feb. 1861). In die dokument word die wyke Bo-Caledonrivier en Onder-Caledonrivier genoem en in die lynbepaling kom die naam Pretoria voor.

Vir my lyk dit waarskynlik dat Pretoria, in die lynbepaling, die naam van ’n plaas is wat eenvoudig na Pretoria in Transvaal vernoem is. Die verskynsel om aan ’n plaas dieselfde naam te gee as ’n dorp, kom in die Transvaal ook voor. In Waterbergdistrik is daar byvoorbeeld ’n plaas met die naam Rustenburg, terwyl daar ook ’n dorp Rustenburg in die Transvaal is.

¹³⁾ Oor die stigting van Pretoria in 1855 en die briewe van Landdros du Toit word in die volgende hoofstukke weer melding gemaak.

handel nie. Die onmiddellike gevolg was verdeeldheid en skeuring, nie alleen op kerklke gebied nie, maar ook staatkundig.

Hierdie skeuring kon voorkom word, was dit nie dat die Volksraad besluit het om 'n Hooggereshof saam te roep om al die bestaande kwessies te behandel en die nodige vonnisse uit te spreek nie.

Die Volksraad en die Hooggereshof het op 10 September 1855 op die plaas van Holtzhausen aan die Pienaarsrivier bymekaar gekom om die bestaande kwessies te behandel en daar is agt van die Lydenburgers elk tot 'n boete van 150 Rds. gevonniss. Verder is hulle verklaar „onwaardig om eenige betrekking binne deze landpalen te bekleden,” terwyl hulle al die koste van die regsding moes dra.¹⁾

Op hierdie tydstep was daar dus nie meer 'n eenheidstrewer in die Republiek nie. Die Lydenburgers het hulle nie meer tuis gevoel by die Potchefstroom-Rustenburggroep nie en met die volgende sitting te Potchefstroom in November was hulle afwesig.²⁾

Vir M. W. Pretorius wat die teenkanting van die Lydenburgers in 1853 nog goed onthou het, het die tyd nou aangebreek om die twee plase, wat hy aan die Apiesrivier gekoop het en waarop die gemeente Pretoria-Philadelphia gestig was in 1854, nou as dorp verklaar te kry.

Pretorius was egter seker bewus van die moontlikheid dat Potchefstroom ook die stigting van 'n dorp as nuwe hoofstad, sou teëwerk indien hy sou poog om Pretoria-Philadelphia tot Hoofstad verklaar te kry, daarom dat hy volgens Artikel 70 van die Volksraadbesluit vra „of de twee door zyn Ed. gekochte plaatsen van de Heeren Prinsloo en van der Walt, voor een dorp kunnen worden aangenomen.”³⁾

Die Volksraad het M. W. Pretorius hierdie keer nie weer teleurgestel nie „en neem de twee plaatsen aan tot een Dorp onder benaming van Pretoria.”⁴⁾

Die Volksraad het dit verder aan M. W. Pretorius oorgelaat om erwe te verkoop tot delging van die skuld (seker wat Pretorius aangegaan het met die koop van die grond) en „voor zijn Ed. uit te houden een Blok grond ter zijner Dispositie.”⁵⁾

16 November 1855 is dus die stigtingsdatum van Pretoria.

Die vraag naamlik wat die motief vir die stigting van Pretoria was, behoort mee rekenskap gehou te word.

Die algemeen-aanvaarde motief is dat die stigting van Pretoria nou saam-

1) S.A. Argiefstukke, Tvl. No. 3, p. 102: Volksraadsnotule van 11 Sept. 1855, Art. 54. Op die plaas van Holtzhausen — Pienaarsrivier. Ook aangehaal deur Prof. S. P. Engelbrecht in „Die Volkstem,” 10 Okt. 1930. Sien ook Malan, J. H.: Die opkoms van 'n Republiek, p. 284 en Wichmann, Dr. F. A. F.: Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, p. 161.

2) Pieterse, p. 16, a.w. en Prof. Dr. S. P. Engelbrecht in „Die Volkstem,” 10 Okt. 1930.

3) V.R.B., 16 Nov. 1855, Art. 70.

4) Ibid. Sien ook die Stadsraad van Pretoria: Eeufeesbundel, p. 11 waar Art. 70 afgedruk is.

hang met die eenheidstrewes van die inwoners van Transvaal gedurende hierdie jare. „Een van die uitvloeiings van hierdie eenheidstrewes was die stigting van Pretoria as sentrale middelpunt en as hoofstad.”⁶⁾

Bostaande aanhaling hou egter nie steek as ons in gedagte hou dat Lydenburg reeds voor die stigting van Pretoria van die Potchefstroom-Rustenburggroep te Pienaarsrivier vervreemd geraak het nie. Ook hou die aanhaling nie steek as ons daaraan dink hoe die Volksraad te Lydenburg met die sitting van 19 Sept. 1853 die voorstel van Pretorius, soos vervat in sy brief van 23 Augustus 1853, toe alreeds van die hand gewys het nie.

Tussen die dorpe was daar 'n onafhanklikheidsgevoel sodat „elke dorp hom volkome onafhanklik teenoor elke ander geag het, en van 'n groter eenheid soos gesimboliseer in 'n sentrale setelplaas, waarvandaan leiding vir die gebied kon uitgaan, geen sprake was nie.”⁷⁾

En tog het daar so vroeg as April 1851 reeds 'n behoefte vir 'n sentrale setelplaas ontstaan.⁸⁾

Hierdie behoefte van Suikerbosrand word ook aangevoel deur M. W. Pretorius in sy brief van 1853 aan die Volksraad te Lydenburg waarin hy die twee deur hom aangekoopte plase langs Apiesrivier wou laat goedkeur het as dorp.

Waar die Suikerbosrand-memorialiste egter geen duidelike uiteensetting gegee het van waar die sentrale setelplaas moet wees nie (dit kon dalk Suikerbosrand self gewees het), het Pretorius die sentrale setelplaas langs die Apiesrivier gesien.

Om sy saak sterker te maak stel M. W. Pretorius dit in sy brief van 1853 asof die voorgestelde dorp die middelpunt van die Republiek vorm. Die middelpunt van die Republiek moet egter aardrykskundig naby die teenswoordige Warmbad wees, op dieselfde Suiderbreedte as Lydenburg, as ons Soutpansberg ook in aanmerking neem.

Die keuse van 'n voorgestelde setelplaas vir die Volksraad in die middel van die Republiek, soos ook beliggaam in die Kommissieraadsbesluit te Rustenburg op 9 Augustus 1853, was dus nog geen uitgemaakte saak nie.

As die voorgestelde setelplaas terselfdertyd ook hoofstad van die Republiek moes word, sou die Lydenburgers in 1853 daarteen gewees het omdat Lydenburg die erkende hoofstad was.⁹⁾ Potchefstroom sou weer gevoel het dat hulle as oudste dorp ook in aanmerking moes kom as hoofstad.¹⁰⁾

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Die Stadsraad van Pretoria: Eeufeesalbum, p. 9.

⁷⁾ Pelzer, p. 143, a.w.

⁸⁾ S.A. Argiefstukke: Transvaal, No. 2, p. 204: Memorie van „Suikerbosch Rand.”

⁹⁾ Pelzer, p. 143 en p. 146, a.w.

¹⁰⁾ Na die afstigting tot 'n aparte groep deur die Lydenburgers in 1856 het Potchefstroom ook werklik hoofstad geword. Sien art. 17 van die Grondwet van 1858 uit Locale Wetten der Z.A.R., 1849-1885.

Waar M. W. Pretorius bewus was van die behoefte aan 'n sentrale seielplaas in die Republiek, alhoewel daar nog te veel gewestelike patriotisme en so te sê geen doelbewuste eenheidsstrewes in 1853 was nie, maak hy gebruik van die behoefte om myns insiens 'n nuwe dorp gestig te kry om sy vader te vernoem.

Waar A. H. Potgieter reeds 'n paar dorpe in die Transvaal gestig en na hom vernoem het, het daar volgens my mening onder die Pretorius-aanhangers die idee posgevat dat Pretorius ook 'n dorp moes stig en na hom moes vernoem. Met die dood van A. W. J. Pretorius het die idee sterker geword en toe die Kommissieraad te Rustenburg in 1853 aanbeveel „om de zittingsplaats der Volksraad te bepalen in het midden des Lands, dewyl dit tot grooter gemak der geheele bevolking strekken zou,”¹¹⁾ het M. W. Pretorius nie gras onder sy voete laat groei om met die Apiesrivier-bewoners te onderhandel nie.

Aangesien die gebied toe alreeds dig bewoon was en die omgewing hom so goed geleen het vir die stigting van 'n dorp, koop M. W. Pretorius die twee halwe plase Elandspoot en Daspoort van J. J. P. Prinsloo en A. v.d. Walt vir die bedrag van 8,000 Rds.¹²⁾

Toe die Lydenburgers M. W. Pretorius se plan verongeluk het, het hy egter nog nie moed opgegee nie maar weer sy versoek herhaal te Potchefstroom in November 1853, waar dit weer van die hand gewys is.¹³⁾

Vir die derde keer het M. W. Pretorius weer gepoog om sy toe alreeds aangekoopte plase langs Apiesrivier tot dorp verklaar te kry. In hierdie derde poging het ds. D. v.d. Hoff 'n groot aandeel. As vriend van M. W. Pretorius het ds. v.d. Hoff die naam vir die voorgestelde dorp verskaf en toe die Volksraad nie die stigting van die voorgestelde dorp wou goedkeur nie, het ds. van der Hoff en sy kerkraad te Rustenburg (op 2 Junie 1854) besluit om „eene afsonderlyke gemeente te stichten op die aangekochte plaats Elandspoot.”¹⁴⁾ Hierdie besluit, soos ons reeds gesien het, is deur die Volksraad goedgekeur.

Indien die sieletal vir 'n gemeentepaas dit ook nie regverdig het nie, sou die Volksraad in 1854 dit stellig ook nie goedgekeur het nie en as A. W. J. Pretorius die „Fourie-Trek” in 1848 nie na Koedoespoort, Daspoort en Elandspoot gebring het nie, sou daar nie genoeg siele of getalle vir 'n gemeentepaas gewees het nie.

Op sy beurt sou die „Fourie-Trek” van 1848 hulle ook nie op Elands-

¹¹⁾ Kommissieraadsbesluit, Art. 50: Rustenburg, 9 Aug. 1853. Lees ook oor die stigting R. 1608/57 waar erken word dat die dorp hoofsaaklik aangelê is tot nagedagtenis van A. W. J. Pretorius.

¹²⁾ V.R. 310/53: In die brief vra M. W. Pretorius dat indien die plase tot dorp goedgekeur word, die naam van die dorp aan hom en andere (ons) oor te laat.

¹³⁾ V.R.B., Art. 63, 21 Nov. 1853 te Potchefstroom.

¹⁴⁾ V.R.B., Rustenburg, 7 Junie 1854.

poort, Koedoespoort en Daspoort gevestig het nie as die plekke hulle aardrykskundig nie so goed geleen het as woonbuurt nie.¹⁵⁾

Pretoria is wel gestig op die inisiatief van M. W. Pretorius en met die hulp van ds. van der Hoff en andere¹⁶⁾ maar dit sou ook nie kon gebeur het as Pretoria nie die aardrykskundige eienskappe, soos genoegsame water, beskermende berge en vrugbare grond vir die aanlê van 'n dorp, gehad het nie.¹⁷⁾

Vir my is dit dus duidelik dat met die stigting van Pretoria daar nie so 'n algehele eenheidstrewer, wat as motief vir die stigting van die dorp aangegee kan word, onder die inwoners van Transvaal was nie. Die eenheidstrewer in die Republiek het eers na 1858 gekom toe Lydenburg, Zoutpansberg en Utrecht hulle by Potchefstroom, Rustenburg en Pretoria gevoeg het as deel van die Z.A.R.

Pretoria was ook nooit hoofstad van die Z.A.R. nie.

Met die offisiële goedkeuring tot die stigting van Pretoria, soos reeds genoem in hierdie hoofstuk, word daar hoegenaamd geen melding van gemaak dat Pretoria enigiets ander as dorp sal wees nie.

Potchefstroom het sedert 1855, toe Lydenburg weggebreek het van die Rustenburg-Potchefstroomgroep, daarop aangedring dat hy die hoofsetelplaas moet wees.¹⁸⁾ Volgens die grondwet wat in 1858 aangeneem is, word Potchefstroom toe ook die hoofstad en word Pretoria omdat hy meer sentraal geleë is in die Z.A.R., die setelplaas van die Volksraad.¹⁹⁾

Behalwe vir die periode 1877-1881, toe Shepstone en die Engelse bestuur Pretoria as die Transvaalse hoofstad aanvaar het, het Potchefstroom dwarsdeur die Republikeinse tyd die hoofstad van die staat gebly. In 1881 is die ou grondwet van 1858 weer aanvaar. Nooit is deur wetgewing Pretoria as die hoofstad van die Z.A.R. aangewys nie.

Vanaf 1902 tot 1910 is Pretoria weer deur die Engelse bewind beskou as die hoofstad maar eers met die Unie-Grondwet 1910 het Pretoria deur wetgewing die Administratiewe hoofstad van die Unie van Suid-Afrika geword.²¹⁾

¹⁵⁾ Lees ook Pretoriana, Deel 2, No. 1, artikel deur Dr. T. S. van Rooyen: Pretoria is nie gestig om as Regeringsetel te dien nie.

¹⁶⁾ Eienaardig genoeg woon baie van A. W. J. Pretorius se familie vandag nog op Heidelberg (Suikerbosrand) vanwaar twee memories vir die stigting van 'n sentrale setelplaas die lig gesien het.

¹⁷⁾ Pelzer, p. 143, a.w. Die skrywer meld dat die plase hulle uitmuntend sou leen vir die aanlê van 'n dorp.

¹⁸⁾ R. 777/55: Burgers van Potchefstroom aan die Volksraad, 8 Maart 1855.

¹⁹⁾ Art. 17 van die Grondwet van 1858 uit *Locale Wetten der Z.A.R.*, 1849-1885.

²⁰⁾ Vergelyk die Brosjyre: „Pretoria” van die Pretoriase Publisiteitsvereniging en S.A.S. Cape Times Bpk., Kaapstad, 1948, waar op p. 1 aangehaal word: „Pretoria was dus altyd 'n hoofstad.”

²¹⁾ Art. 18 van die Suid-Afrika Wet. (1909).

FOTO VAN DIE OORSTROMING VAN DIE APIESRIVIER (BY DIE SAMEVLOEIING VAN APIESRIVIER EN WALKERSPRUIT) IN DES. 1897
Foto geneem deur J. C. Leyer, Hoofopsigter van die Publieke Werke Departement (in Oktober 1897 op 42-jarige leeftyd oorlede)
(Foto in bruikleen afgestaan deur Mevr. Lindhout, Pretoria)